

Diaconaat als kans

Twee casestudies in diaconale gemeenteopbouw

Vijfde Diaconale Lezing

door

drs. Bert Roor en drs. Herman van Well

met een inleiding door

prof. dr. Herman Noordegraaf en drs. Hans de Waal

op

31 oktober 2012

Een uitgave van

Stichting Rotterdam

Protestants-christelijk stimuleringsfonds voor projecten
op sociaal-diaconaal, missionair-pastoraal en cultureel terrein

ISBN 978 90 815006 4 7

December 2012

Inhoudsopgave

Woord vooraf	5
Herman Noordegraaf en Hans de Waal Diaconaat als bron van onderzoek. Ter inleiding	7
Bert Roor De hervormende kracht van diaconale presentie	17
Herman van Well Kramp voor krimp?	29
Personalia	40

Woord vooraf

Op 31 oktober 2012 organiseerde Stichting Rotterdam voor de vijfde keer een diaconale lezing. De traditie van een jaarlijkse diaconale lezing is een vrucht van de vestiging van de bijzondere leerstoel Diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit in 2007. Na de inaugurele rede van prof. dr. Herman Noordegraaf en lezingen van zijn hand over ‘Calvijn en het diaconaat’ en ‘Kerken en Wmo’ en de lezing van drs. Hans de Waal over ‘Diaconaat en ouderen’, gaat de vijfde diaconale lezing in op het thema ‘diaconale gemeenteopbouw’. In het bijzonder staat de vraag centraal welke bijdrage het diaconaat kan leveren aan de vitalisering van kerkelijke gemeenten die met krimp geconfronteerd worden. Drs. Bert Roor, docent diaconaat aan de Christelijke Hogeschool Ede, en drs. Herman van Well, tot zijn pensionering diaconaal consulent van de Christelijke Gereformeerde Kerken, verrichten beiden een promotieonderzoek op het terrein van het diaconaat. Hun lezingen leveren als *casestudies* een bijdrage aan de broodnodige bezinning in kerk, gemeenten en theologie op de toekomst van het diaconaat in een veranderende context. Het is een hoopvol teken dat zowel Roor als Van Well, naast het signaleren van serieuze vragen en uitdagingen, met passie spreken over ‘kansen voor het diaconaat’.

Deze brochure bevat de bewerkte tekst(en) van de vijfde diaconale lezing. Prof. dr. Herman Noordegraaf en drs. Hans de Waal schreven gezamenlijk een inleiding bij deze brochure, waarin zij in kort bestek ingaan op de relatief jonge traditie van diaconiewetenschappelijk onderzoek in Nederland.

De auteurs en het bestuur van Stichting Rotterdam hopen dat deze vijfde Diaconale Lezing de bezinning op het diaconaat in kerk, gemeenten en samenleving zal stimuleren en dat de wetenschappelijke bestudering van het diaconaat ook in de komende jaren dergelijke vruchten zal blijven opleveren.

Diaconaat als bron van onderzoek. Ter inleiding

door Herman Noordegraaf en Hans de Waal

Diaconaat in meervoud

Het diaconaat bestrijkt een breed veld van diaconale praktijken van kerken, diaconieën en andere diaconale organisaties. Het omvat vrijwilligerswerk, het werk van diakenen, maatschappelijke participatie, theologische concepten en handelingstheorieën. Daarnaast slaat de term diaconaat ook op de wetenschappelijke bestudering van deze praktijken, die doorgaans (direct of indirect) weer gericht is op het verhelderen, stimuleren of verbeteren van de diaconale praktijken. Voor de duidelijkheid en om aan te geven dat diaconaat méér omvat dan praktijken en praktische theologie alleen is in de afgelopen jaren de term diaconiewetenschap gemunt.¹ ‘In de praktijk’ echter blijken de termen diaconaat en diaconiewetenschap nog steeds door elkaar gebruikt te worden, met een lichte voorsprong zelfs voor de term diaconaat, die nu eenmaal het meest vertrouwd is. Bovendien is de verwevenheid tussen praktijken en de bestudering daarvan in het diaconaat onverminderd groot. Op de belangrijke maar complexe kwestie hoe het diaconaat gedefinieerd moet worden (een ‘smalle’ of ‘brede’ definitie, descriptief of normatief etc.) gaan wij in dit verband niet verder in. Ter inleiding op de vijfde diaconale lezing, gehouden door Bert Roor en Herman van Well, bieden wij in kort bestek een indruk van de stand van zaken in de wetenschappelijke bestudering van het diaconaat in Nederland. Allereerst staan we stil bij de betekenis van de bijzondere leerstoel voor de ontwikkeling van het diaconaat. Vervolgens wordt er een opsomming gegeven van de ‘diaconiewetenschappelijke’ dissertaties die tot op heden verschenen

¹ S. Stoppels, ‘In het begin was er diakonia’ en ‘Diaconiewetenschap: een nieuwe naam’, in: H. Crijns e.a. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, Kampen 2004, 11-18, 409-411; H. Noordegraaf, *Voor wie nemen wij de hoed af? Enige gedachten over diaconiewetenschap*, Leiden 2008. De voorheen (vooral in gereformeerde kring) tevens gebruikte term *diakoniek* benadrukt eens te meer hoezeer toepassing en praktijk centraal stonden in het diaconaat als theologische discipline.

zijn en tenslotte volgen enkele opmerkingen over verleden en toekomst van deze relatief jonge, maar volgens al haar beoefenaars onmisbare theologische discipline.

De bijzondere leerstoel diaconaat

Eén van de doeleinden waartoe Stichting Rotterdam in 2007 de vestiging van een bijzondere leerstoel diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit mogelijk maakte (aanvankelijk in Leiden, sinds september 2012 in Groningen) was het stimuleren van de wetenschappelijke bestudering van het diaconaat. De bijzonder hoogleraar werd in de gelegenheid gesteld om zelf onderzoek te verrichten. Voorts maakt het aan de leerstoel verbonden promotierecht (het begeleiden van) diaconiewetenschappelijke promoties mogelijk. De verantwoordelijkheid daarvoor berust primair bij Herman Noordegraaf, de leerstoelhouder. Diens voornaamste onderzoek in de eerste vijf jaar van de leerstoel was gericht op de betrokkenheid van kerken bij de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo). Dit resulteerde, naast een aantal artikelen, in het rapport *Kerk en Wmo. De eerste vijf jaren (2007-2011)*.² Noordegraaf was in deze periode ook als redacteur en auteur van enkele artikelen nauw betrokken bij de totstandkoming van het (tweede) handboek diaconiewetenschap, *Diaconie in beweging*, in 2011.³ Met het oog op de ontwikkeling van het vakgebied was het instandhouden en bevorderen van een goede infrastructuur van groot belang, als platform voor discussie en ten behoeve van de verspreiding van de resultaten van onderzoek ('valorisatie'). In het bijzonder kan genoemd worden de Diaconale Studiekring, een oecumenisch diaconiewetenschappelijk werkgezelschap. Deze kring

² Herman Noordegraaf, *Kerk en Wmo. De eerste vijf jaren (2007-2011). Een onderzoek naar (kritische) participatie van kerken in de WMO*, Groningen 2012. Dit rapport (en eerdere publicaties van Stichting Rotterdam) is te downloaden via www.stichtingrotterdam.nl/actueel, alsmede kosteloos te bestellen bij de auteur p/a Protestantse Theologische Universiteit, prof. dr. H. Noordegraaf / drs. J.A. de Waal, Postbus 7161, 1007 MC Amsterdam.

³ H. Crijns et al., *Diaconie in beweging. Handboek diaconiewetenschap*, z.p. 2011. Eerder verscheen: H. Crijns et al, *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, Kampen 2004.

komt vanaf 1999 twee keer per jaar bijeen onder het voorzitterschap van Herman Noordegraaf. In internationaal verband is te noemen een netwerk van Europese diaconiewetenschappers dat in de laatste jaren verder is geprofessionaliseerd. In dit netwerk waren tot op heden vooral wetenschappers uit Scandinavië en Duitsland betrokken, vanwege de grote maatschappelijke betekenis van het diaconaat aldaar. Momenteel streeft het netwerk nadrukkelijk naar uitbreiding met mensen uit Oost-Europa en van buiten Europa die wetenschappelijk en/of professioneel actief zijn in het diaconaat. Vanuit dit netwerk kwam het initiatief tot de uitgave van het eerste en enige internationale diaconiewetenschappelijke tijdschrift *Diaconia, Journal for the Study of Christian Social Practice*, dat sinds 2010 twee keer per jaar verschijnt.⁴ Noordegraaf, die deel uitmaakt van het Europese netwerk, zat in de voorbereidingscommissie en heeft zitting in de redactie. Tevens was hij betrokken bij de oprichting van de International Society for Research and Study of Diaconia and Christian Social Practice (ReDi) in 2012. Ook nam hij deel aan vanuit het netwerk georganiseerde tweejaarlijkse internationale diaconale conferenties, gehouden in Järvänpää (Finland), Heidelberg, Oslo en Praag. De ontwikkeling van diaconaat als wetenschappelijke discipline in Nederland is verder afhankelijk van promovendi. Aan de leerstoel werd een vierjarige aio-positie verbonden die sinds 2009 door drs. Hans de Waal wordt vervuld. Hij werkt aan een promotiestudie over diaconaat en ouderen, waartoe hij enkele bevindingen presenteerde in de door hem in 2011 gehouden diaconale lezing.⁵ Daarnaast zijn er momenteel vijf buitenpromovendi die zich, onder begeleiding van de leerstoelhouder, richten op achtereenvolgens het denken over diaconaat bij Karl Barth, Dorothee Sölle en Jim Wallis; de geschiedenis van de diaconie in de stad Utrecht, 1795-1965;

⁴ Uitgeverij Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, Duitsland (www.v-r.de).

⁵ Hans de Waal, *Diaconaat en het ouder worden van kerk en samenleving*, Groningen 2011 (te downloaden via www.stichtingrotterdam.nl/actueel). Zie ook: Hans de Waal, 'Colourful shades of grey. Diaconal responses to the challenge of ageing in the Protestant Church in the Netherlands', in: *Diaconia. Journal for the study of Christian social practice* 3(2012)2, 139-157.

diaconaat en Wmo; diaconale leerprocessen; multicultureel diaconaat. De laatste twee onderwerpen in deze opsomming zijn het onderwerp van het promotieonderzoek van respectievelijk Bert Roor en Herman van Well, die in het hierna volgende de vijfde diaconale lezing verzorgen. Als tweede promotor is Noordegraaf voorts betrokken bij onderzoeken naar respectievelijk het internationale oecumenische diaconaat en de betekenis van (kerkelijke) gemeentecontacten vanuit de Verenigde Staten met de voormalige DDR.

Proefschriften over het diaconaat in Nederland

Indien de bovengenoemde promotieonderzoeken in de komende jaren allen tot een goed einde (dat wil zeggen tot een dissertatie en een promotie) gebracht zullen worden, zal dit het totaal aantal proefschriften over het diaconaat dat is verschenen in Nederland in relatief korte tijd met stip doen stijgen. Een proefschrift over het diaconaat is een betrekkelijk zeldzaam verschijnsel, zeker in vergelijking tot onderzoek binnen andere theologische disciplines. Daarvoor kunnen, in kort bestek, meerdere verklaringen worden gegeven. In de eerste plaats is diaconaat van oudsher een kwestie van ‘doen’ meer dan van ‘denken’. De vraag of dit een reëel onderscheid is daargelaten, verklaart het waarom het diaconaat eerder het onderwerp is (geweest) van *praktische handboeken* dan van systematische, historische of praktische *doordenking*.⁶ In de tweede plaats werd het diaconaat in de Nederlandse protestantse context niet

⁶ Naast de in 2004 en 2011 verschenen handboeken (voetnoot 3) noemen wij: P. Biesterveld e.a., *Het diaconaat. Handboek ter dienste der diaconieën*, Amsterdam 1907; D.J. Karres, *De gemeente en haar diaconaat*, Den Haag 1969; *Handboek voor diakenen in de Nederlandse Hervormde Kerk*, Den Haag 1983; D. Koole e.a. (red.), *Zichtbare liefde van Christus. Het diaconaat in de gemeente*, Kampen 1988; W. Tieman & H. Zunneberg, *Bevrijd tot verbondenheid. Actueel diaconaat*, Den Haag 1990; A. Noordegraaf, *Oriëntatie in het diaconaat*, Zoetermeer 1991; H. Spee, *Diaconie, een hartszaak. Op zoek naar profielverdieping voor diaconaat aan de basis van de geloofsgemeenschap*, Kampen 1992; M. Assink, *Diaconaat met perspectief. Beleid, organisatie en praktijk van het diaconaat*, Goes 1993; G.C. den Hertog & A. Noordegraaf (red.), *Dienen en delen. Basisboek diaconaat*, Zoetermeer 2009.

tot het taakveld van predikanten gerekend; de diakenen en (sinds de hervormde kerkorde van 1951) ‘de gehele gemeente’ zijn immers het subject van het diaconaat. Daar het theologische curriculum van oudsher was afgestemd op de vorming van predikanten kreeg het diaconaat nauwelijks een voet aan de grond binnen de theologie.⁷ Daar hangt mee samen, ten derde, dat het diaconaat vaak als *afgeleide* en niet als *constitutief element* van de christelijke kerk en gemeente werd gezien. In toenemende mate, hoewel nog immer bescheiden, krijgt het diaconaat een prominentere plaats in (praktisch)theologische studies.⁸ Het is zonder meer een winstpunt dat inmiddels iedere aanstaande predikant in de Protestantse Kerk een of meerdere vakken diaconaat dient te volgen. In de praktijk van gemeenten en diaconieën kan de predikant zo een stimulerende bijdrage leveren aan de ontwikkeling van visie en diaconaal beleid, het diaconale werk ondersteunen en aandacht besteden aan het diaconaat in de kerkdienst. Nog een andere factor in de bescheiden ontwikkeling van het diaconaat hangt samen met het feit dat de inzet van kerken ter bestrijding van maatschappelijke noden onder de noemer ‘diaconaat’ een protestantse aangelegenheid was, deels zelfs een specifiek Nederlandse. Het diaconaat is onderdeel van de organisatie van de protestantse kerken in Nederland. Er is hier een eigen orgaan dat voor het diaconale werk verantwoordelijk is: de diaconie. In de Rooms-Katholieke Kerk was het woord *caritas* in gebruik, dat als zodanig echter niet in het werk van de parochie zelf was opgenomen maar werd ‘uitbesteed’ aan de Parochiële Caritasinstelling (PCI). Eerst sinds het Tweede Vaticaans Concilie in de jaren zestig van de vorige eeuw wordt het gewijde ambt van

⁷ Een belangrijke uitzondering in dit opzicht vormt het werk van dr. A. Noordegraaf (1933-2011) die als docent aan de hervormde kerkelijke opleiding in Utrecht nadrukkelijk aandacht besteedde aan het diaconaat en daar ook over publiceerde, waaronder het veelgebruikte *Oriëntatie in het diaconaat* (voetnoot 6).

⁸ Zo onder meer in A.K. Ploeger en J.J. Ploeger-Grotegoed, *De gemeente en haar verlangen. Van praktische theologie naar de geloofspraktijk van de gemeenteleden*, Kampen 2001; J. Hendriks, *Verlangen en vertrouwen. Het hart van gemeentebouw*, Kampen 2008.

diaken (mede) expliciet met sociale taken verbonden en wordt de mogelijkheid gecreëerd om het diakenambt een blijvende status te geven. Tegen deze achtergrond noemen wij nu de proefschriften over het diaconaat die tot op heden in de context van de Nederlandse academische theologiebeoefening zijn verschenen. De selectie is tot stand gekomen aan de hand van de volgende (deels arbitraire) criteria. De genoemde proefschriften behandelen nadrukkelijk een diaconaal onderwerp. Onderwerpen die, afhankelijk van de gehanteerde definitie, gelieerd zouden kunnen worden aan het diaconaat maar niet als zodanig worden benoemd, zoals het maatschappelijk spreken van de kerk, de presentie van de kerk in stad en samenleving, *urban mission*, bevrijdingstheologie, het rooms-katholieke en protestants-christelijke sociale denken, de christelijk-sociale beweging of ook het christen-socialisme etc. hebben we in beginsel buiten beschouwing gelaten. De proefschriften zijn verdedigd aan universitaire instellingen in Nederland.⁹ De opsomming bevat twee proefschriften van rooms-katholieke huize (Van der Tuin en Meeuws) vanwege respectievelijk het praktisch-diaconale onderwerp en de betekenis voor de ontwikkeling van de diaconiewetenschap. Aan de hand van deze criteria komen wij tot de volgende twaalf dissertaties, verschenen tussen 1950 en 2011:

P.J. Roscam Abbing, *Diakonia. Een studie over het begrip dienst in dogmatiek en praktische theologie*, Den Haag 1950

J. van Klinken, *Kerk en gezinsmaatschappelijk werk. Enkele samenhangen tussen organisatievorm en integratie in de Gereformeerde kerken in Nederland*, Groningen 1961

J.C. van Dongen, *Vervreemding en dienst. Verkenning van een diaconia alienatorum*, Den Haag 1964

A.M. van Peski, *The outreach of diaconia. A study of Christian social practice, with special reference to its international aspects*, Assen 1968

P.A.C. Douwes, *Armenkerk. De Hervormde diaconie te Rotterdam in de negentiende eeuw*, Rotterdam 1977

⁹ Binnen het Nederlandse taalgebied kan nog genoemd worden V. Draulans, *Christelijk geïnspireerd sociaal engagement tussen wenselijkheid en werkelijkheid. Theologisch-ethische reflectie, documentanalyse en empirisch onderzoek over de Christelijke Arbeidersbeweging vandaag*, Leuven 1994.

C.J. de Ruijter, *De horizon van het heil. Theorie en praxis bij Johann Baptist Metz en Clodovis Boff, mede in verband met de verkondiging en het diaconaat van de kerk*, Kampen 1992

S. Stoppels, *Gastvrijheid. Het inloopcentrum als vorm van kerkelijke presentie*, Kampen 1996

T. Hoekstra, *Economie en geloven. Een spanningsveld belicht aan de hand van het eerste algemene diaconale reglement in de Nederlandse Hervormde Kerk, 1841-1860. Een zoektocht naar een kritische theologie*, Kampen 1999

L.W.J.M. van der Tuin, *Catechese en diaconie. Een empirisch theologisch onderzoek naar de effecten van milieucatechese op milieubewust handelen*, Tilburg 1999

L.P. Miedema, *Wederkerigheid in het diaconaat? Diaconale begripsvorming en relatievorming in het oecumenisch diaconaat*, Gorinchem 2005

W.A. Sinninghe Damsté, *Gedeelde zorg. De rol van de Nederlandse Hervormde Kerk / Protestantse Kerk in Nederland bij de bestrijding van armoede in relatie tot de overheidstaak*, Purmerend 2011

H.J.M. Meeuws, *Diaconie. Van grondslagenonderzoek tot een pleidooi voor een diaconale mystagogie*, Gorinchem 2011

Observaties en opmerkingen

Bij de opsomming van diaconiewetenschappelijke proefschriften die in Nederland zijn verschenen (waarbij als gezegd de term ‘diaconiewetenschap’ een anachronisme is) kunnen enkele observaties en opmerkingen gemaakt worden. Het proefschrift van Van Klinken wordt genoemd omdat de auteur een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de ontwikkeling en, in het spoor van zijn proefschrift, de blikverbreding van het diaconaat in de Gereformeerde kerken in Nederland.¹⁰ Hij promoveerde hiermee in de sociologie aan de Vrije Universiteit. Er zijn, vervolgens, meer proefschriften verschenen over de geschiedenis van de armenzorg en de rol van de diaconie daarin (hetzelfde geldt voor de geschiedenis van de zieken-, wezen- en ouderenzorg) dan alleen die van Douwes, Hoekstra en Sinninghe Damsté, maar deze zijn niet of in mindere

¹⁰ J. van Klinken (1927-2003) was jarenlang directeur van het Algemeen Diaconaal Bureau van de Gereformeerde Kerken en voorzitter van het bestuur van Stichting Rotterdam. Zie ook: J. van Klinken, *Diakonia. Mutual helping with justice and compassion*, Grand Rapids/Kampen 1989.

mate geïnteresseerd in een theologisch of actueel verstaan van het diaconaat. Naast de historische onderzoeken waren er diaconiewetenschappelijke onderzoeken naar diaconale praktijken (Stoppels, Van der Tuin) en onderzoeken naar systematisch-theologische onderwerpen in relatie tot het diaconaat (Roscam Abbing, De Ruijter). De meeste proefschriften behandelen fundamentele diaconale vragen (Van Peski, Van Dongen, Hoekstra, Miedema, Meeuws). Voorts blijkt het diaconaat zich te lenen voor interessante kruisbestuivingen met andere vakgebieden zoals sociologie (Van Klinken) en recht (Sinninghe Damsté). Opvallend is de afwezigheid van de geschiedschrijving van het diaconaat als zodanig. Symptomatisch voor deze lacune is de gebruikelijke onderbelichting van het diaconaat in handboeken voor de kerkgeschiedenis.¹¹ Hetzelfde geldt *mutatis mutandis* voor de aandacht voor diaconaat in de bijbelvakken. In dat kader zou het proefschrift van de oudtestamenticus C. van Leeuwen, *Le développement du sens social en Israël* uit 1954 nog genoemd kunnen worden.¹² Het geheel in ogenschouw nemend is de variatie niettemin groot en valt andermaal ook het geringe aantal op, zeker gezien de periode van meer dan 60 jaar die door de genoemde proefschriften wordt bestreken. Het aantal van twaalf valt ook in internationaal opzicht in het niet wanneer we het bijvoorbeeld vergelijken met de publicaties van het befaamde *Diakoniewissenschaftliches Institut* (DWI) te Heidelberg, waar per jaar meerdere diaconale proefschriften verdedigd worden.

Het DWI werd in 1954 de opvolger van het *Institut für Sozialethik und Wissenschaft der Inneren Mission* te Berlijn, opgericht in 1927.

¹¹ In kerkhistorisch opzicht is F.R.J. Knetsch (1924-2006) een belangrijke uitzondering. Hij publiceerde meerdere artikelen over de geschiedenis van het diaconaat, vgl. J. Boneschansker & J. van Sluis (red.), *Het beeld van de arme. Studies over diaconaat aangeboden aan prof.dr. F.R.J. Knetsch*, Zoetermeer 1991.

¹² C. van Leeuwen, *Le développement du sens social en Israël*, Assen 1954. Een verkorte editie voor een breed publiek verscheen als *Sociaal besef in Israël*, Baarn 1957. Een inspirerend voorbeeld van een oudtestamenticus die een verbinding zoekt met diaconaat is Frank Crüseman, vooral in zijn studies over de Tora; als nieuwtestamenticus is te noemen Gerd Theissen.

Dit instituut was in 1937 door de Nazi's gesloten. Het DWI heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de doordenking van het diaconaat in Duitsland zelf maar ook daarbuiten door vele hoogwaardige publicaties en door het initiatief te nemen tot uitwisselingsprogramma's. Directeuren waren achtereenvolgens Herbert Krimm (1954-1970), Paul Philippi (1970-1985), Theodor Strohm (1986-2001), Heinz Schmidt (2001-2009) en Johannes Eurich (sinds 2009). Het DWI kent verschillende uitgavenreeksen. Voor meer informatie, zie www.dwi.uni-heidelberg.de.

Voor de Nederlandse situatie geldt dat, gezien de grote variatie in onderwerpkeuze, in (theologische) specialisatie van de onderzoekers en in de gehanteerde methoden, alsmede gezien de bescheiden omvang en academische statuur van het diaconaat, de toekomst van de diaconiewetenschap als theologische discipline allerm minst een uitgemaakte zaak is. De ontwikkeling van een academisch profiel en voortgaande bezinning op de methode zijn zonder meer belangrijke uitdagingen. Als wij echter, tot slot, nogmaals de zes lopende promotieonderzoeken in herinnering brengen en daarnaast oog krijgen voor onder meer de oecumenische en internationale samenwerking in het nieuwere diaconaat, het groeiende besef van de noodzaak tot behoud én herdefiniëring van het diaconaat in een krimpende en veranderende kerk, en de stimulerende werking van de bijzondere leerstoel in dit opzicht als erkenning van het vakgebied, kunnen wij niet anders concluderen dan dat er momenteel vooral *kansen* liggen voor het diaconaat. De vijfde diaconale lezing door Bert Roor en Herman van Well is hiervan een onderstreping.

De hervormende kracht van diaconale presentie

door Bert Roor

Inleiding

Deze diaconale lezing is uitgesproken op 31 oktober, hervormingsdag. Zowel protestanten als katholieken worden daardoor herinnerd aan de moedige daad van een jonge monnik aan het begin van de 16^e eeuw. Voor Maarten Luther was het helder dat de kerk toe was aan hervorming. Hij wist zich geroepen om zijn nek uit te steken voor het evangelie van Gods vrije genade. Dat licht was volgens Luther verduisterd onder de korenmaat (Mat. 5:15) van menselijke inzettingen. Daarmee werd de geloofwaardigheid van de kerk en het evangelie op het spel gezet. Nu, bijna 500 jaar later, is er opnieuw sprake van een crisismoment in de kerk van West-Europa. De kerk als geheel krimpt en menig kerkgebouw wordt definitief gesloten. Dat is een pijnlijk proces voor wie dat aan den lijve ervaart. Biedt diaconaat kansen in een dergelijke situatie? In welk opzicht en onder welke voorwaarden? Dat is waarover ik samen met u wil nadenken. Ik geloof dat die kansen er inderdaad zijn, maar alleen als kerken bereid zijn om net als Maarten Luther moedige stappen te zetten. Er is opnieuw een hervorming nodig van onze manier van geloven en kerk-zijn. Ik ben door persoonlijke ervaringen, studie en onderzoek steeds sterker gaan geloven in de hervormende kracht van diaconale presentie. Vandaar de titel van deze lezing, met een knipoog naar 31 oktober: De hervormende kracht van diaconale presentie. Eerst introduceer ik het onderwerp van mijn onderzoek en de aanleiding. Vervolgens deel ik met u een inspirerende casus van een gemeente die een diaconale doorstart maakte. Uit die casus trek ik vervolgens een aantal lessen over de kansen die diaconale presentie kan bieden aan krimpende kerken.

Integere en integrale missionaire presentie: diaconaal leren

Mijn promotieonderzoek gaat over wat kerkleden leren uit nieuwe vormen van diaconaal werk in de samenleving en onder welke voorwaarden deze ervaringen betekenis kunnen krijgen voor de

breder missionaire presentie van hun kerkelijke gemeenten.¹ Denk bijvoorbeeld aan Schuldhulpmaatjes en inzet via Stichting HiP (Hulp in Praktijk) en Stichting Present. Maar het kan evengoed gaan om vrijwilligers die zich inzetten binnen een inloophuis, als buddy van iemand met psychiatrische problemen of als vrijwilliger in een hospice, verpleeghuis of AZC. In al die situaties doen kerkleden vormende ervaringen op. Die ervaringen beïnvloeden hun kijk op zichzelf en op medemensen die ze normaal niet snel zullen ontmoeten. Een diaconale ontmoeting doet wat met jezelf, tenminste: als je daar voor open staat, als je de ander en zijn situatie echt toelaat in je hart en je gedachten. Dan kan zo'n ontmoeting of nieuwe relatie ook iets doen met je geloof en je kijk op de kerk. Over dit soort leereffecten ging mijn eerdere masteronderzoek onder kerkelijke vrijwilligers die zich inzetten via HiP en Present.²

¹ Onder missionaire presentie versta ik het spreken en handelen vanuit en door kerken en andere door het evangelie geïnspireerde groepen en bewegingen gericht op het hoorbaar en zichtbaar maken van het evangelie van Jezus Christus in de samenleving. Deze omschrijving combineert elementen uit de werkdefinitie van diaconaat in het eerste handboek diaconiewetenschap: H. Crijns et al. (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*, Kampen 2004, 13, 392, met de doelstelling van de Evangelische Alliantie: 'Samen het evangelie hoorbaar en zichtbaar maken in de samenleving'. Diaconaat is hiervan in mijn ogen een integraal deelaspect dat ik omschrijf als het spreken en handelen vanuit een christelijke inspiratie in het belang van en in interactie met medemensen met fysieke, materiële en/of sociaal-maatschappelijke noden in de context van kerk, samenleving en politiek. De basiswaarden barmhartigheid, gerechtigheid en wederkerigheid op basis van gelijkwaardigheid worden hierin met elkaar verbonden en breed uitgewerkt. Ook christelijke politieke inzet heeft naar mijn mening een diaconaal karakter (dienstbare politiek). Als ik hierna spreek over diaconale presentie bedoel ik de diaconale gestalte van de missionaire presentie waarmee de kerk en haar leden invulling geven aan hun zending in de wereld.

² A. Roor, *De leerzijde van diaconaat. Een praktisch-theologische verkenning van diaconale leerprocessen onder vrijwilligers werkzaam via Stichting HiP en Stichting Present*, Amsterdam, 2010. Het verzoek om deze leereffecten te onderzoeken kwam nadrukkelijke vanuit de organisaties zelf.

Op zoek naar integral mission

Mijn nieuwe veldonderzoek, dat in het najaar 2012 gestart is, richt zich op drie gemeenten die staan in de orthodox-protestantse traditie.³ Ik kijk daarbij zowel naar vrijwilligers in kerkelijke diaconale activiteiten als naar de persoonlijke diaconale betrokkenheid van gezinnen en gemeenteleden. Je kunt immers ook buiten de kerkelijke kaders omzien naar mensen in nood. Bijvoorbeeld als pleeggezin, in de straat of in een seculiere vrijwilligersorganisatie. Voor mij is ook dit diaconale presentie; is ook dat kerk in actie. Ik inventariseer wat mensen concreet doen en stel opnieuw de vraag wat zij leren uit hun diaconale inzet. Mijn vervolgvraag is echter: is er in jouw kerk ruimte en aandacht voor jouw ervaringen en de betekenis daarvan voor de missionaire presentie van de gemeente?⁴ Achter deze vragen zit de opvatting dat missionaire presentie integer en integraal moet zijn. Dienen en getuigen dienen op een natuurlijke en geloofwaardige manier met elkaar verbonden te zijn. Internationaal spreken we dan over *misión integral* of *integral mission*⁵. Mijn indruk is dat dienen en getuigen in Nederland te vaak te ver uit elkaar zijn gegroeid. Daardoor dreigt het christelijke dienstbetoon haar geestelijke dimensie te verliezen, terwijl evangelisatie niet werkelijk geïnteresseerd is in de mens met zijn concrete vragen, noden en

³ Deze drie gemeenten representeren de drie protestantse hoofdstromingen in ons land: de Protestantse ‘volkskerk’ (een hervormde wijkgemeente), de ‘afgescheiden’ kleinere gereformeerde kerken (een Ned. Geref. Kerk) en de evangelische stroming (een Evangeliegemeente). De gemeenten zijn bewust gekozen in dezelfde burgerlijke gemeente zodat hun maatschappelijke context identiek is.

⁴ Bij het onderzoek worden studenten ingeschakeld van de opleiding Godsdienst-Pastoraal Werk aan de Christelijke Hogeschool Ede waar ik werkzaam ben als docent missionair & diaconaal werk. Het promotietraject is het eerste ‘duale’ traject van de CHE en de PThU. De opbrengsten worden benut in het onderwijs.

⁵ De term *integral mission* is de Engelse vertaling van het Spaanse begrip *misión intégrale* dat rond 1980 werd geïntroduceerd door de Latijns-Amerikaanse *evangelicals* Samuel Escobar en René Padilla. Het is het dragende missionaire paradigma achter het internationale Micah Network, in Nederland bekend van de Micha Campagne en de Micha Cursus. Zie voor een verdere toelichting: www.integralmission.net.

worstelingen. Mijn verlangen is dat wij dienen en getuigen weer op een integere, geloofwaardige manier met elkaar leren verbinden. In navolging van Jezus die rond ging om het evangelie te verkondigen en het goede te doen voor de mensen (Hand. 10:38). Over diaconaal leren is in Nederland nog weinig gepubliceerd. De publicaties die ik ken betreffen professionals, met name zij die werken volgens de presentiebenadering. Ik had daarom mijn hoop gevestigd op het Diaconiewetenschappelijk Instituut in Heidelberg, dat zich intensief bezint op *Diakonie* in al haar verschijningsvormen. Begin dit jaar was ik daar op bezoek. ‘Diaconaal leren’, *diakonische Bildung* en diaconale competentie zijn daar bekende begrippen.⁶ Het onderzoek hiernaar blijkt zich toe te spitsen op maatschappelijke stages in het onderwijs en op de training van medewerkers van diaconale instellingen. Daar valt het nodige uit te leren, maar ook hier is het gewone gemeentelid nog onvoldoende in beeld. Dat werd ook bevestigd werd door prof. Johannes Eurich, de directeur van het instituut. Net als in Nederland zijn de Duitse kerken echter hun rol in de samenleving aan het heroverwegen en herontdekken. Ook daar speelt binnen sterk gekrompen kerken de vraag naar de diaconale roeping van de gemeente in de samenleving.

Inspiratie uit Heidelberg: *Evangelische Kapellengemeinde*

In Heidelberg kwam ik in aanraking met zo’n protestantse parochie in de binnenstad, de *Evangelische Kapellengemeinde*, 150 jaar geleden ontstaan uit de inwendige zending, de *Innere Mission*. Heidelberg telt zo’n 150.000 inwoners, te vergelijken met steden als Haarlem, Arnhem en Amersfoort. Begin jaren 2000 was er van deze piëtistische gemeente een kleine vergrijsde kern over gebleven, zo’n

⁶ Enkele grondige Duitse publicaties zijn afkomstig van het (reeds in de inleiding genoemde) *Diakoniewissenschaftlichen Institut* in Heidelberg, dat ik januari 2012 bezocht. Onder meer: Helmut Hanisch & Heinz Schmidt (eds.), *Diakonische Bildung. Theorie und Empirie*, Heidelberg 2004, en: Martin Horstmann, *Das Diakonische entdecken. Didaktische Zugänge zur Diakonie*, Heidelberg 2011. De dissertatie waar ik aan werk biedt de mogelijkheid om inzichten uit het Duitse denken over *diakonisches lernen* beter toegankelijk te maken voor het Nederlandse taalgebied en te integreren in de Nederlandse diaconiewetenschap.

50 mensen. Een echte middenklasse-gemeente, zoals ook wij er vele kennen. Qua geloofsbeleving te vergelijken met bijvoorbeeld een confessionele protestantse gemeente in ons land. De jonge predikant Florian Barth werd toen door zijn bisschop gevraagd hier een nieuwe start te maken. Een gewaagd voorstel, omdat Barth in theologisch opzicht naar eigen zeggen meer liberaal denkt. Toch heeft hij ook een sterke missionaire drive – dat is immers niet voorbehouden aan bijvoorbeeld de *evangelicals*, waartoe ik mijzelf reken. Barth deed onder meer inspiratie op tijdens een reis in Nederland. Met de overgebleven kern van de Kapellengemeinde besloot Florian Barth dat de gemeente een *Diakoniekirche* voor Heidelberg zou worden, een diaconale kerk. Een gemeente met als motto: ‘Gemeenschap, Gebed en Naastenliefde’.⁷

Ontwikkelen van een diaconale gemeenschap

Voor deze nieuwe diaconale kerk werden drie uitdagende principes geformuleerd:

- In de erediensten zouden mensen uit de marge centraal gesteld worden evenals de diaconale en politieke consequenties van de christelijke boodschap.
- De gemeente zou gaan leven met de sociaal achtergestelden uit de stad, zoals migranten, werklozen, daklozen en verslaafden. Doel was mensen helpen zichzelf te helpen, niet voor, maar met de mensen. Mensen insluiten, die elders worden uitgesloten.
- De gemeente zou gaan deelnemen aan netwerken in de stad om daar de stem van de kerk te laten horen met betrekking tot onderwerpen als armoede en uitsluiting.

Niet ver van het kerkgebouw werd een kerkwinkel geopend met de naam *Manna*. *Manna* is een inloophuis voor mensen met weinig geld, waar zij dagelijks terecht kunnen voor een ontbijt, koffie, pastorale zorg en allerlei cursussen. Naast vrijwilligers is ook de predikant zelf regelmatig aanwezig in de kerkwinkel. Parallel hieraan werden contact gelegd met migranten uit Afrika, Iran en Zuid-Amerika. Zo ontstonden er bijvoorbeeld een Iraanse Bijbelkring en Afrikaanse diensten, met de bekende trommels, dans en zang. Bezoekers van het inloopcentrum kwamen geleidelijk aan ook in de kerk over de vloer,

⁷ Zie www.kapellengemeinde.de.

andersom gebeurde dit nauwelijks. Het ging allemaal niet vanzelf. Leden van de oude kerk bleven volgens Barth het inloopcentrum zien als de diaconale arm van de kerk, terwijl dit werk juist bedoeld was als hart van de nieuwe, diaconale gemeenschap. Een kerk met twee brandpunten: het oude en het nieuwe gebouw, nauw met elkaar verbonden. De oude groepen mengden zich echter onvoldoende met de nieuwe groepen die ontstonden. Uiteindelijk vond er een crisis plaats in de kerkenraad, gevolgd door een fundamentele bezinning. Die ging over de vraag: ‘Wat houdt christelijke gemeenschap in?’ Daarbij werd het Nieuwe Testament bevraagd en tegelijkertijd gekeken naar de eigen context. Een christelijke gemeente is een *Geistgemeinschaft*: het bestaat alleen in en door de Heilige Geest. Deze gemeenschap is open naar buiten, met het doel om mensen in de gemeenschap van Christus te integreren. Tot die gemeenschap behoren allen die zich in de gemeente thuis voelen. Ook zij die niet of nog niet geloven mogen zichzelf tot deze gemeenschap rekenen. In mijn woorden: *belonging* gaat vóór *believing* en *behaving*. Daarnaast werd afgesproken dat de verschillende groepen in de gemeente recht hebben op eigenheid en afzondering. Niemand wordt gedwongen zich aan te passen omdat dit averechts werkt op integratie. Tegelijk werden er een aantal gemeenschappelijk zaken geformuleerd om het inclusieve karakter te benadrukken, zoals een gezamenlijke kerkenraad, gezamenlijke viering van de christelijke feestdagen en een gemeenschappelijk kerkblad. Nu, enkele jaren later, telt de gemeente zo’n 200 leden en bezoekers, die actief zijn in allerlei groepen gericht op gebed, Bijbelstudie, onderlinge gemeenschap en zang en muziek. Afrikaanse leden geven bijvoorbeeld leiding aan trommelgroepen voor kinderen en volwassenen.

Gemeenschap, gebed en naastenliefde

Het motto van deze diaconiekerk verwoordt haar kerkvisie: gemeenschap, gebed en naastenliefde. Gebed en het dienen van God staan centraal; zij vormen het hart van de gemeente als gemeenschap. De eredienst doet er toe en het gebed is niet alleen voor de zondag. Ook doordeweeks zijn er Bijbelstudies en bidstonden. Maar ook diaconie, naastenliefde, kan een gebed zijn, want Christus komt ons immers in de ander tegemoet. Daarbij is de gemeenschap een helende en zorgende gemeenschap. De gemeenschap is *helend* in engere zin

omdat zij lichamelijk en geestelijk heling biedt aan gewonde mensen. Maar zij is ook helend in bredere zin, omdat zij geborgenheid geeft, een veilige plek, een thuis. De gemeenschap biedt ook – via samenwerking met diaconale instellingen – professionele *zorg* aan hen die dit nodig hebben, zoals verslaafden. Zonder die zorg zouden ze ook niet in staat zijn om werkelijk te integreren in de gemeenschap. De erediensten zijn inclusief. Er is ruimte om anders te zijn. Tegelijk worden er vormen gebruikt die de onderlinge eenheid benadrukken, zoals de maandelijksse viering van het Avondmaal en voorbede voor ieders persoonlijke omstandigheden. Een diaconale, open gemeenschap dus waar je bij mag horen als je er thuis voelt. Maar wel wordt er opgeroepen tot geloof, doop en lidmaatschap. Hierover waren duidelijke folders beschikbaar.

Kansen op vernieuwing

Tot zover de diaconiekerk van Heidelberg, een kerk waar nieuwe, veelkleurige loten groeien aan een oude kerkelijke stam. Je kunt je afvragen of dit voorbeeld nu zo uniek is. Dat is het niet, er zijn gelukkig ook in bijvoorbeeld Engeland en Nederland *fresh expressions* van kerk-zijn.⁸ Maar waar het mij om gaat is dat uit dit voorbeeld veel te leren is over de hervormende kracht van diaconale presentie. Ik zet een aantal lessen onder elkaar die ik beschouw als kansen voor een krimpende kerk. Daarbij bedoel ik kansen niet in *kwantitatieve* zin, zo van: als je zo te werk gaat, gaat je kerk vanzelf weer groeien. Nee, het gaat mij om kansen in *kwalitatieve* zin, om weer kerk te worden zoals het naar mijn mening in Bijbelse zin bedoeld is: als kerk voor anderen (Bonhoeffer), als *missional community* in meer modern missionair jargon.⁹ De kerk dus die zich

⁸ Onder meer beschreven in: Gerrit Noort, Stefan Paas, Henk de Roest & Sake Stoppels, *Als een kerk (opnieuw) begint. Handboek voor missionaire gemeenschapsvorming*, Zoetermeer 2008. Enkele opvallende nieuwe expressies van *integral mission* in Nederland zijn *Hoop voor Noord* in Amsterdam-Noord en de *Open Huis*-gemeente in Haarlem-Schalkwijk, beide ontstaan vanuit de Christelijke Gereformeerde Kerken.

⁹ Het begrip *missional community* is afkomstig uit het Amerikaanse *Gospel and our Culture*-netwerk. Het benadrukt de zending van de Drie-enige God in en voor de wereld en de roeping van de kerk om hierin te participeren in

niet laat verlammen door secularisatie en kerkverlating, maar die in vertrouwen op God nieuwe wegen zoekt om tot zegen te zijn van mensen in geestelijke en maatschappelijke nood. Wat zijn die lessen en tegelijk kansen voor een krimpende kerk? Hoe kan diaconale presentie de kerk hervormen? Ik noem zes punten, zes ‘lessen uit Heidelberg’:

1. Een tijd van krimp kan een *momentum* zijn om opnieuw te onderscheiden waar het op aan komt: gemeenschap, gebed en naastenliefde. Een nieuwe oriëntatie op diaconie kan de aandacht verplaatsen van onze problemen naar de noden van de ander, naar de vraag hoe we voor hem of haar gelovig present kunnen zijn. Al doende raakt de kerk dan opnieuw verbonden met haar omgeving. Waar dit wordt gepraktiseerd, kan de christelijke gemeenschap opnieuw uitgroeien tot een boom waarin vogels van allerlei pluimage kunnen nestelen (Mat. 13:31-32).

2. Probeer als kerk niet uit alle macht ‘missionair’ te zijn of te worden, maar concentreer je op dat wat God duidelijk van zijn gemeente vraagt: volhard in gebed, vorm een inclusieve gemeenschap waar kwetsbare mensen centraal staan en zoek naar mogelijkheden om mensen in nood te dienen, zowel in geestelijk als in maatschappelijk opzicht. Blijf de Bijbel openslaan en spreek vrijmoedig over God. De praktijk in Heidelberg en andere plaatsen maakt duidelijk wat er dan kan gaan gebeuren.

3. Creëer een laagdrempelige inloop, in of nabij de kerk, een warme plek waar ieder welkom is. Een plek waar zowel vrijwilligers als predikant of kerkelijk werker aanwezig zijn om een luisterend oor te bieden en bezoekers met raad en daad bij te staan. De presentie van de predikant in zowel kerkwinkel als kerkgebouw is volgens mij in

de vorm van ‘incarnationale’, missionaire gemeenschappen die hun vorm aanpassen aan de culturele context waarin zij zich bevinden. Naar: Robert Doornenbal, *Crossroads. An Exploration of the Emerging-Missional Conversation with a Special Focus on ‘Missional Leadership and Its Challenges for Theological Education*, Amsterdam 2012, 341. Er bestaat dus geen vast model van kerk-zijn zoals dit (meestal) wel het geval is bij kerktypes met een ‘kerkorde’.

Heidelberg een belangrijke reden voor de uiteindelijk geslaagde integratie van de oude en de nieuwe groepen.

4. Het komt bij dit alles aan op het ontwikkelen van een diaconale spiritualiteit als kloppend hart van een diaconale levensstijl; een manier van geloven die zowel christocentrisch is als contextgericht. God heeft immers in Christus omgezien naar de wereld. Concentratie op Christus leidt tot dienst aan diezelfde wereld waarvoor Jezus zijn leven gaf. Vanuit de dienst die Christus aan ons heeft verricht er zijn voor de ander in je omgeving. Contextgericht zijn kan je ook helpen ontdekken wie de ander is en wat hem of haar bezig houdt in het leven. Daarbij kan dan worden aangesloten in de zondagse diensten en de pastorale zorg.

5. Diaconie kan ook in een tijd van krimp een belangrijke geestelijke oefening zijn die ons helpt in het gelijkvormig worden aan Christus. Gods hoogste doel is immers om ons mensen gelijkvormig te maken aan het beeld van zijn Zoon. Christus moet gestalte krijgen in ons leven (Gal. 4:19). Diaconie leert mij niet alleen dat ik een instrument in Gods handen ben dat Hij kan gebruiken om de ander bij te staan. Het is ook andersom: God gebruikt de ander om mij te vormen, bij te schaven, op te scherpen. Ik leer mijn zwakheden kennen in de soms confronterende ontmoeting met de ander en wordt daardoor teruggeworpen op Gods genade en vergeving. Ook zo is diaconie een kans.

6. Wie zich zo als gelovige opnieuw toewijdt aan gemeenschap, gebed en naastenliefde, zal groeien in integriteit, zal meer heel worden. Het geloof gaat dan immers je hele doen en laten doortrekken, woorden en daden worden één, je wordt *tamim*, een mens uit één stuk. Niet zomaar van de ene op de andere dag, maar met vallen en opstaan, als een leerproces. Daarvoor ben je immers een discipel van Jezus, om *alles te leren onderhouden* wat Hij je heeft opgedragen (Mat. 28:20). De leerschool van de concrete diaconale presentie is daarvoor onmisbaar.

Aandacht voor diaconaal leren

Het draait in deze zes lessen om een diaconale levenshouding en spiritualiteit. Nu ik het toch over Heidelberg heb: zo staat het ook kernachtig verwoord in Zondag 32 van de Heidelberger Catechismus die handelt over ‘het belang van goede werken’. God verlost ons door

Christus werk, maar vernieuwt ons ook door zijn Geest naar het beeld van Christus. Dat heeft een *drievoudig doel*: gericht op God, onszelf en onze naaste. We danken en eren *God* met een nieuwe manier van leven, waarin de liefde centraal staat. Als die liefde meer en meer zichtbaar gaat worden, worden we hierdoor *zelf* versterkt in ons geloof en winnen we hiermee onze *naaste* voor Christus. Dat is de diaconale spiritualiteit en levenshouding die God in ons leven wil bewerken. Die ontstaan niet vanzelf. Het is een leerproces dat vele jaren duurt, zoals het voorbeeld in Heidelberg laat zien.

Dit diaconale leerproces zou wat mij betreft meer aandacht mogen krijgen in kerken en gemeenten. Dat kan door het diaconale explicieter te betrekken bij het geloofsgesprek. Door ervaringen met elkaar te delen en bijvoorbeeld de vraag te stellen: waardoor werd je bemoedigd of verrast? Of: waar kwam jij jezelf tegen in deze situatie? Bijvoorbeeld toen je je uitsloofde voor iemand en er geen woordje dank vanaf kon. Waar legde God in deze situatie de vinger bij, zodat je ontdekte: ik heb Hem nodig in mijn leven? Deze reflecterende en kwetsbare manier van met elkaar in gesprek gaan is bepaald geen gemeengoed in de kerk. Ik kwam er recent iets van tegen in de publicatie "*Zo wordt het spel gespeeld*"¹⁰. *Urban Mission*-werkers verwoordden daarin de principes achter hun dagelijks werk. Ze spreken bijvoorbeeld over 'het lege moment' waarop zij even geen woorden meer hebben in de ontmoeting met de kwetsbare en gekwetste ander. Maar juist dan ontstaat er iets van echte wederkerigheid in de relatie en worden zij 'gelovig geraakt', zoals ze het zelf noemen. Hetzelfde overkomt hen als mensen uit de marge weer nieuwe hoop krijgen, nieuw vertrouwen in mensen en soms ook in God.

Wat zou het mooi zijn als meer heel gewone kerkmensen dit soort ervaringen gaan opdoen. Dan kan de aandacht verlegd worden van de krimp van de kerk naar de transformerende kracht van het kruis en het Koninkrijk van God. Dan putten kerkmensen in de marge weer

¹⁰ Titus Schlattmann & Rob van Waarde, "*Zo wordt het spel gespeeld*". *Over empowerment en gemeenschap. Een praktijkonderzoek*, Ootmarsum 2012.

nieuwe moed. Dan kunnen ze ervaren dat de moeizame weg van hun kerk niet onbekend is bij God. Wie hoopt op de HEER krijgt nieuwe kracht, hij slaat zijn vleugels uit als een arend (Jes. 40: 27, 31). In de diaconale presentie kan deze hoopvolle, hervormende kracht van God zelf opnieuw ervaren worden.

Kramp voor krimp?

door Herman van Well

Inleiding

'k Heb u lief, Rotterdam, met uw drukte en gewoel,
Waar het leven zoo krachtig in bruist;
Koningin van de Maas, uit wier golven een lied
Vol van glorie en hoop u omruischt!
In den wedstrijd van handel en scheepvaart houdt gij
Fier de vlag onzer vaad'ren omhoog;
En uw heden is niet van 't verleden ontaard,
Dat met roem Hollands naam overtoog.

Het lied eindigt met de strofe:

Daarom hebben we u lief en wij zingen uw roem,
Want daar is toch maar één Rotterdam!

Dit lied van Jaap Valkhoff zing ik als jochie van een jaar of zeven samen met velen tijdens de volkszang op Koninginnedag, destijds 31 augustus. Mijn wieg staat in Rotterdam, op Zuid, in de wijk Bloemhof. Ik zit op school in de aangrenzende Tarwewijk. Daar gaan we ook naar de kerk van de Gereformeerde Gemeente op het Mijnsherenplein. Nu is dit gebouw in gebruik bij de *Victory Outreach*. Dit is mijn eerste persoonlijke motief om me, na mijn pensionering, te gaan verdiepen in diaconaat van jonge kerken in en voor de Tarwewijk, die van volkswijk achterstandswijk is geworden. Twee organisaties spelen in verband met diaconaat in een tijd van krimp een belangrijke rol. De eerste is de International Christian Fellowship (ICF), een jonge multiculturele en multi-etnische gemeente. De tweede is haar 'dochter', specifiek gericht op diaconaat, House of Hope (HoH). Op hen kom ik uitgebreid terug. In de Christelijke Gereformeerde Kerken werk ik vier jaar als evangelist in Rozenburg. Vervolgens elf jaar als missionair werker en gemeenteopbouwer in Amsterdam. Tenslotte werk ik bijna 25 jaar als

diaconaal consulent van dit kerkverband. Dat is mijn tweede motief voor mijn onderzoek. Ik begin evenwel op 1 augustus 1956 als jongste bediende bij de Zuid-Hollandse Bank. Regelmatig breng ik in die tijd de heer Bonda, oprichter van de Stichting Rotterdam, naar mijn directeur.

Tarwewijk, Rotterdam

‘Het afvoerputje van Nederland’, noemt in 2006 deelraadwethouder Dominic Schrijer postcode 3081. Die postcode hoort bij Tarwewijk, één van de 40 Nederlandse prachtwijken. Tarwewijk hoort bij deelgemeente Charlois, maakt deel uit van Rotterdam Oud Zuid en ligt ten zuiden van de Maashaven. Even de Erasmusbrug over en je bent in het centrum. Onderdeel van de deelgemeente zijn: het Zuiderpark, winkelcentrum Zuidplein en het Ahoy-complex. In de wijk staan voornamelijk woonhuizen. Tarwewijk kent een hoog percentage allochtone bewoners. Er is een hoog percentage lage inkomens, 17% ontvangt een bijstandsuitkering, er is een hoog werkloosheidscijfer (ca. 54% van de beroepsbevolking heeft werk). Er zijn relatief veel illegalen (3.000 op 12.000 bewoners), van wie de leefomstandigheden waarschijnlijk nog slechter zijn dan van andere kansarmen. Ook kent de wijk veel minderjarige asielzoekers. Nieuwkomers hebben weinig toekomstperspectief. Psychische problemen komen vaak voor en het gevaar dat de kinderen van deze groep bewoners ook met problemen te kampen krijgen is groot. De helft van de kinderen komt uit een eenoudergezin, wat duidt op forse huwelijk- en gezinsproblematiek. De beheersing van de Nederlandse taal is niet sterk. Het percentage mensen dat doorstroomt is erg hoog, mensen wonen meestal maar voor korte tijd in de wijk. De woonomstandigheden en kwaliteit van huizen is slecht. Mede daardoor is de sociale cohesie zwak.

International Christian Fellowship (ICF)

In 1998 is er in Rotterdam-Charlois een kwijnende Christelijke Gereformeerde Kerk (CGK) met 28 leden. De leden overwegen de gemeente op te heffen en kaarten dat aan bij de classis. Voorganger is emerituspredikant ds. Dick van Vuuren. Deze piekert hoe het verder moet met de gemeente en komt in contact met Theo Visser, die verbonden is aan stichting Gave. Hij werkt onder vluchtelingen en

migranten en verbaast zich erover dat er zoveel openheid is onder allochtonen voor het evangelie. Velen komen tot geloof. Zijn vraag is: wat doe ik met die mensen? Vanuit zijn werk is het antwoord: meenemen naar een Nederlandse kerk. Daar beginnen de problemen. Tot zijn ontsteltenis merkt hij, dat het buitengewoon moeilijk is om mensen uit een andere cultuur een plek te laten krijgen in de Nederlandse kerken. Het zit niet, of in elk geval onvoldoende, in de structuur van de Nederlandse kerken ingebakken om oog te hebben voor mensen uit andere culturen en te werken aan een relatie met hen. Visser concludeert dat, als er tweeënehalf miljoen allochtonen zijn en 800.000 christen-migranten en slechts 2.000 vinden een plek in een Nederlandse kerk, er iets niet goed gaat. Zo groeit bij Visser de vraag of het niet een taak is voor nieuwe kerken vanaf de basis mensen uit andere culturen een plek te geven, dus: multicultureel en multi-etnisch te zijn. Met bewilling van de kerkenraad van de CGK begint een groepje mensen Engelstalige samenkomsten, waarin Visser voorgeeft. Na enige tijd komen er zoveel mensen dat een aparte gemeente ontstaat als deelgemeente van de CGK Charlois. Deze gemeente noemt zich *International Christian Fellowship* (ICF). Na een paar jaar wordt de moedergemeente opgeheven en is de ICF de voortzetting. Zij is multi-etnisch van karakter. Visser wordt de vaste voorganger. De 'norm' is dat maximaal de helft van de leden autochtoon Nederlander is. De gemeente telt in 2012 ca. 250 leden, daarnaast zijn mensen op andere wijze betrokken. De gemeenschap kent ruim dertig nationaliteiten. Er zijn in de gemeente grotere groepen Afrikanen, Chinezen en Koerden. Voor hen zijn er etnische samenkomsten. Deze groepen werken regelmatig mee aan de hoofddiensten op hun eigen etnische en culturele wijze. De diensten worden gehouden in een schoolgebouw. Op zondag is er om 12.30 uur de 'normale dienst'. Eerst is er een tijd van *praise & worship*, samen zingen onder leiding van het *worshipteam*. De dienst gaat in het Engels met podiumvertaling in het Nederlands. De preek is een belangrijk element. Er zijn veel moslims lid van de ICF geworden, nadat ze christen werden. Dat is voor hen minstens een dubbele culturele verandering. Koerden zingen en dansen in hun godsdiensttoefening en moeten wennen aan de vorm van de ICF diensten. Een preek is binnen de ICF een logisch betoog, terwijl zij

eerder worden geraakt door verhalen. Afrikanen hebben muziek als taal voor alle omstandigheden.

De ICF heeft als missie een liefdevolle gemeenschap te vormen van mensen vanuit de hele wereld met het doel hen uit te zenden als toegewijde volgelingen van Jezus Christus. Als mensen terugkeren naar hun vaderland kunnen ze daar anderen met het evangelie bereiken. Inmiddels zijn er acht personen/gezinnen uitgezonden naar diverse landen. Visser heeft gemerkt dat, als mensen het evangelie hebben leren kennen, ze er vaak over communiceren met mensen in het land van herkomst. Dat geeft ongehoorde kansen voor de verspreiding van het evangelie wereldwijd. In deze context zijn moslims te bereiken waar dat in hun thuisland door zendelingen nooit zou kunnen. Zending onder moslims hoort wezenlijk bij de identiteit van de ICF en daarmee wijkt ze af van meer liberale protestantse kerken. Visser merkt op dat in een gemeente als ICF flexibiliteit belangrijk is. ‘Multiculturele realiteit doet een voortdurend beroep op je flexibiliteit. En als je alles in standaardpatronen wilt vangen dan wordt het heel lastig in een multiculturele club. Je moet voortdurend reflecteren op jezelf, voortdurend innovatief bezig zijn. Waar moeten we dingen veranderen? Waar kan het beter? Waar stoten we misschien onbewust mensen voor het hoofd? Zijn we toch te Nederlands in onze *mindset* en de manier waarop we dingen vormgeven?’ De ICF acht het Bijbels om vast te houden zowel aan relaties als aan de waarheid. Het – van oudsher traditionele – kerkverband van de CGK heeft in korte tijd, naast financiële en personele ondersteuning o.a. van House of Hope, de ICF kerkordelijk ruimte gegeven. In 2011 draagt voor 35% van de lasten van de gemeente het kerkverband van de CGK zorg.

Intern diaconaat

De penningmeester van de ICF merkt in zijn jaarverslag over 2011 op dat de bijdrage van de eigen gemeenteleden gemiddeld aan de lage kant is, onder meer doordat relatief veel gemeenteleden op of onder het bijstandsniveau leven. De gemeente kent veel mensen met een gering inkomen. Dat heeft tot gevolg dat er vrij veel financiële problemen bij de leden zijn. De diakenen, die, conform de protestantse traditie, binnen de ICF zijn aangesteld, hebben een

belangrijke taak in het lenigen hiervan. In 2008 constateert Visser dat 60% van de gemeente op of onder het bijstandsniveau leeft. Hij zegt daarover: ‘Dat komt vooral door de Afrikanen. Die zitten financieel in een armlastige positie. Hetzelfde geldt voor de Chinezen, die zich een slag in de rondte werken om hier te kunnen verblijven. En van internationale studenten valt ook niet veel te plukken’. Een ander lid van de gemeente vertelt in dit verband:

‘Het zien van de nood zelf is toch ook wel een punt, want je merkt in Rotterdam natuurlijk dat mensen soms gewoon een voedselbank nodig hebben. We komen echt bij gemeenteleden die dan voor die avond geen eten meer hebben. Dat is gewoon schokkend. Er is geen gemeente van ons kerkverband in Nederland die dat meemaakt. Dat je bij een lid komt en die heeft niets meer in huis. Dat is ons een paar keer overkomen. Dan zie je gewoon, de diaconale nood is heftig en daar moet je wat aan doen en dan word je vaak door het evangelie gemotiveerd. Ik bedoel: we hebben een besluit genomen: al ons diaconale geld gaan we intern gebruiken omdat het ook intern nodig is. Dat gaat naar de voedselbank en ook gewoon naar persoonlijke ondersteuning van mensen’.

Voor de situatie in de gemeente betekent dit dat op zondag, na de dienst van 12.30 uur, degenen die steun willen ontvangen of al krijgen zich melden bij de diakenen. Zo nodig worden de net ingezamelde collectegelden gebruikt om direct financiële steun te geven. Vaak is er ook brood dat overgebleven is van de voedselbank. Wie dit nodig heeft, mag het meenemen. Ook brengen mensen kleding, die door anderen kan worden meegenomen.

House of Hope (HoH)

De ICF heeft, diaconaal gezien, de handen vol aan zichzelf. Tot plaatselijk extern, dus wijkgericht, diaconaat komt ze niet. Dat verandert met de komst van House of Hope. In 2001 bevat het jaarverslag van de deelgemeente Charlois de zinsnede: ‘Er staan zes kerken in de Tarwewijk, maar geen van hen is van maatschappelijke relevantie voor de wijk’. De kerken zijn dan vooral bezig met eigen

mensen en doelen, veel minder met de samenleving of de sociale problematiek in de wijk. Vanuit deze observatie gaat de ICF in september 2003 in gesprek met de deelgemeente. Vervolgens ontwikkelen een paar mensen een diaconaal project voor de buurt. House of Hope noemt zich een ‘professionele vrijwilligersorganisatie die zich [...] inzet voor leefbaarheid van enkele achterstandswijken op Rotterdam–Zuid’. Cor Hubach wordt projectmanager en zijn vrouw Elsbeth teamleider en aanspreekpunt voor Tarwewijk. De organisatie House of Hope is sinds januari 2006 een zelfstandige stichting. Men gebruikt de term diaconaat niet. Het project heeft christelijke wortels en draait voornamelijk op vrijwilligers, waarvan sommigen een band hebben met de ICF. Leden van de ICF kloppen vaak aan bij de diaconie om advies en hulp. De diakenen als vrijwilligers kunnen natuurlijk nooit bieden wat House of Hope als organisatie te bieden heeft. House of Hope is daarom belangrijk voor de diaconie, want de laatste kan nu mensen naar de eerste verwijzen.

House of Hope droomt ervan een sociaal-maatschappelijk project te zijn in een groeiend aantal wijken. Zij wil een positieve impuls geven aan het ontstaan van een samenleving waar mensen in respect en waardering met elkaar omgaan, waar eenzamen opgenomen worden en gebroken mensen geheeld, waar bruggen worden gebouwd en netwerken gevormd worden. House of Hope wil plekken realiseren die hoop geven aan individuen om uit het dal te komen en hoop geven aan de samenleving. Echter, dromen is alleen goed, zolang er voldoende voeling is met de maatschappelijke werkelijkheid. Voor House of Hope zijn relaties essentieel. Zonder een goede relatie zullen de mensen met een hulpvraag niet open zijn en blijft veel hulp symptoombestrijding. De keuze is voor ‘professionele nabijheid’, waardoor vertrouwen verkregen wordt. De nadruk op het relationele helpt de ander om te beseffen dat hij of zij van waarde is, wat het proces ten goede komt. De gemeente Rotterdam waardeert de inzet van House of Hope met de Vrijwilligersprijs 2010. De jury zegt o.a. over de methodiek:

‘De begeleiding is intensief, de vrijwilligers blijven op praktisch en emotioneel vlak betrokken tot het probleem helemaal onder controle is. Als vrijwilliger kun je al even

laagdrempelig instromen en wordt je ook professioneel begeleid en gecoacht. Door hun, inmiddels zeer uitgebreide netwerk ook bij officiële instanties, kunnen de mensen die een hulpvraag hebben zeer efficiënt worden geholpen. Waar reguliere hulp tekort schiet, vult House of Hope het gat'.

House of Hope hanteert de slagzin 'Meer leven in de wijk'. Dat motto is richtinggevend en inspirerend. House of Hope wil de wijk verrijken met 'meer leven'. Leven is een complex en veelzijdig begrip. Dat wil men niet versimpelen, maar juist in het aanbod zo breed mogelijk naar voren laten komen. Daarom organiseert HoH in 2011 vier ondersteunende- en veertien ontmoetingsactiviteiten. Opmerkelijk en relevant is dat circa 88% van alle cliënten van oorsprong een niet-Nederlandse afkomst heeft. Het is in dat verband veelzeggend dat in 2008 House of Hope bijzonder veel betekent voor een groep van 43 mensen in het kader van het Generaal Pardon.

Vinden en verbinden gebruikt House of Hope als kernwoorden voor haar visie en werkzaamheden voor de komende jaren. De organisatie wil in de wijk in toenemende mate zelfredzaam en participerend burgerschap bevorderen en dat vooral voor wijkbewoners die de reguliere dienstverlening en voorzieningen onvoldoende weten te vinden. Daartoe ontwikkelt men methoden om dicht bij de hulpvragers te komen en hen te begeleiden in hun groei naar meer zelfredzaamheid en zelfwaardering. Die twee horen bij elkaar, want hoe lekkerder een mens in zijn vel zit, hoe beter hij voor zichzelf kan zorgen. Dat betekent laagdrempelige eerstelijnszorg en samenbindende activiteiten om mensen hoop te bieden. HoH legt verbindingen met reguliere instellingen en schakelt voor haar werk vrijwilligers en buurtbewoners in, om met liefde, persoonlijke nabijheid en aandacht naast kwetsbare wijkbewoners te staan. Aan de hand van de centrale kernwaarden gerechtigheid, heelheid en bewogenheid, wil men vooral kansarmen de mogelijkheid geven een stabiel bestaan op te bouwen in relatie met anderen en met zichzelf.

Naast acht betaalde krachten (4,25 fte) worden ca. 150 vrijwilligers ingezet op de diverse werkvelden. De gemeente Rotterdam waardeert het werk van House of Hope met subsidie. De inzet van uren van alle

medewerkers in 2011 maakt duidelijk dat bij House of Hope omgerekend op jaarbasis 19 fulltimers werkzaam zijn, waarvan 4,25 fte betaald worden. Ruim driekwart van het werk gebeurt dus door vrijwilligers, wat de lokale overheid ongeveer 1,2 miljoen euro heeft bespaard (Castilo Guera et al. 2008). In de nieuwe ontwikkeling rond zorg is voor House of Hope positief dat zij, vanuit het beleid van de deelgemeente Charlois, een verplichte samenwerkingspartner is voor de nieuwe zorgaanbieders.

Wat valt hiervan te leren als je kerk gaat sluiten?

De eerder genoemde Theo Visser en Cor Hubach hebben veel geleerd van Tim Keller, verbonden aan *Redeemer Presbyterian Church* in New York. Hij is een belangrijke inspirator voor gemeentestichting binnen de kaders van de gereformeerde traditie in Nederland. Hij schrijft dat ‘het krachtige planten van kerken één van de beste manieren is om bestaande kerken in een stad te vernieuwen’. Nieuwe kerken zijn gedwongen zich te richten op de noden van de *niet*-leden (Keller 2000, 3,6). Bij krimp is het, in zijn visie, niet zinnig om vast te houden aan wat nog rest, maar om als gemeente opnieuw te beginnen op een nieuwe manier en op een nieuwe plek. Het begint met nadrukkelijk aandacht te krijgen voor kerkelijke presentie in vooral oude stadswijken. Er is sprake van een trend – zij het een bescheiden – om terug te keren naar deze door de kerken vaak verlaten plekken. Holisme en incarnatie zijn hier grondwoorden. De missioloog J.C. Hoekendijk schrijft in zijn boek *De kerk binnenste buiten*:

‘De *diakonia* vertaalt de *sjaloom* in de taal van nederige dienst. Maar als we deze *diakonia* isoleren van of er te grote nadruk op leggen, dan wordt de evangelist al gauw een sentimentele filantroop. Hij moet nooit vergeten, dat hij geen echte dienst kan verlenen, als hij de mens het *kerygma* onthoudt en hem buiten de *koinonia* laat staan’ (1964, 25).

Holisme en incarnatie in de wijk, dat zien we bij de ICF en House of Hope. Integratie van diaconaat en evangelisatie. Er is een veel grotere aandacht voor de persoonlijke toewending van mensen – gelovigen én niet-gelovigen – tot Jezus Christus. Het diaconaat is zeker niet de

‘worm aan de missionaire hengel’ (Noordegraaf 1991, 219), maar men ziet wel degelijk de levensvernieuwende kracht van de bekering van mensen. Betrokkenen – vooral jonge mensen – verhuizen naar Rotterdam–Zuid om daar het leven te delen in en met de eigen buurt. Sociale betrokkenheid en evangelisatie gaan hand in hand. Meerdere nieuw-gelovigen vinden vanuit House of Hope hun weg naar de ICF. Het feit dat de wijk en haar problemen permanent aandacht krijgen in House of Hope is, onbedoeld, een stimulans voor de opbouw van de ICF geweest.

Visie op de organisatie van buurtgericht diaconaat

Bij de ICF is ook de visie op en organisatie van wijkgericht diaconaat gebaseerd op het denken van Keller. De bewegelijkheid van Christus bij de mensen brengen, daar gaat het om. De liefde van Christus voor de mensen handen en voeten geven. Gerechtigheid doen, omdat dit bij het Koninkrijk hoort. Dit alles zal uiteindelijk de stad veranderen. *Redeemer* richt zich vol overtuiging en met geweldige inzet van mensen en middelen op de waarden van het Koninkrijk. Men past daarbij een holistische visie toe op kerk en Koninkrijk. Keller vult diaconaat breed in. Hij spreekt over actieve diaconale groepen. Het rijtje diaconale zaken is ons niet onbekend: gastvrijheid, vluchtelingen, psychisch verwarden, alcoholisten, druggebruikers, prostituees, daklozen, misbruikte en verwaarloosde kinderen, bijlessen voor arme kinderen, ongehuwde moeders, gevangenen, mislukkelingen op school, zieken (Keller 1997, 162 e.v.). Hij noemt diaconaat *ministry of mercy* en de werkgroepen daarvoor *mission groups*. Het Engelse begrip *mission* omvat namelijk diaconaat én evangelisatie. Keller ziet diaconaat als een zaak van meerdere niveaus. Er is steun om onmiddellijk te voorzien in materiële, fysieke en economische behoeften. Ontwikkeling geeft het nodige om persoonlijke (economische) onafhankelijkheid te bereiken. Maatschappijhervorming streeft naar verandering van de omstandigheden en sociale structuren die de afhankelijkheid vergroten of veroorzaken (Keller 2010, 127–162). Keller gebruikt voor extern diaconaat een aparte organisatie: *Hope for New York*. Deze organisatie heeft een band met de gemeente, omdat bijna alle bestuursleden lid zijn van *Redeemer*. Keller beroept zich voor deze vorm van organisatie op, let wel, Abraham Kuyper. Deze voorman

binnen de vroegere Gereformeerde Kerken in Nederland gebruikt de termen ‘kerk als instituut’ en ‘kerk als organisme’. De kerk als instituut betekent de samenkomst van de gelovigen in de eredienst en daarvan afgeleide zaken als catechese, pastoraat en dergelijke. Diaconaat beperkt zich tot de eigen leden. Dat is het formele diaconaat. De informele structuur van de kerk als organisme loopt via de gemeenteleden, die individueel en via diverse instellingen en vrijwilligersorganisaties in de wereld dienstbaar zijn. De roeping als *gemeente* tot diaconaat in de samenleving wordt, zodoende, opgeheven, want uitsluitend neergelegd bij de leden. We zien in House of Hope een moderne vertolking van dit gedachtegoed. Formeel gezien staat House of Hope los van de ICF. Tegelijk zijn er op het niveau van personen allerlei verbindingen. Een organisatievorm waarbij sociale activiteiten grotendeels worden losgekoppeld van de kerk maakt subsidiering door de overheid mogelijk en gemakkelijker. House of Hope is daar een voorbeeld van, maar moeiteloos is dit aan te vullen met organisaties als Stichting Present, HiP (Hulp in Praktijk) en Youth for Christ.

Tot besluit: diaconaat en eredienst

Een aparte organisatie voor diaconaat in de samenleving kan betekenen dat er minder aandacht voor die samenleving is in het kerkelijke gemeentelven. Mijn waarneming is dat enerzijds de ICF dankbaar gebruik maakt van House of Hope, maar dat er zelden voor gebeden wordt. Ook de zaken en mensen die House of Hope helpt, komen amper in de diensten aan de orde. Anderzijds leeft men in de dienst geweldig mee met illegalen en met mensen in zorg en ziekte. In protestants Nederland is de visie dat de *diakonia* aan de wereld noodzakelijk een plaats krijgt in de eredienst bijna algemeen geaccepteerd. Godsdienst en mensendienst horen bij elkaar. Diaconie brengt de context in de eredienst. De diakenen kunnen daar een centrale rol in spelen. De context en haar noden dienen structureel aandacht te krijgen voor Gods aangezicht in het midden van de gemeente bij de eucharistie, bij de dienst van het offer, en bij de voorbede.

Literatuur

- Acta Synoden Christelijke Gereformeerde Kerken 2001 / 2004 / 2007 / 2010* (in te zien als pdf-documenten op www.cgk.nl)
- Castillo Guerra, Jorge/Glashouwer, Marjolein/Kregting, Joris (2008), *Tel je zegeningen. Het maatschappelijk rendement van christelijke kerken in Rotterdam en hun bijdrage aan sociale cohesie*, Nijmegen
- Dingemanse, Bram/Perteira de Araujo, Johnston (2004), *Projectplan voor sociaal werk vanuit de kerk in de Tarwewijk*, z.p.
- Hoekendijk, J.C. (1964), *De kerk binnenste buiten*, Amsterdam
- Hubach, Cor, *Jaarverslagen 2006 – 2011*
- Hubach, Cor, *Vinden en Verbinden: visiedocument en meerjarenplan 2012 – 2015*
- Keller, Tim (1997²), *Ministries of mercy. The call of the Jericho Road*, Phillipsburg
- Keller, Tim (2000), *Het cruciale belang van het planten van nieuwe kerken* (in te zien als pdf-document op www.cgk.nl)
- Keller, Tim (2010), *Ruim baan voor gerechtigheid. Rechtvaardig worden door Gods genade*, Franeker
- Noordegraaf, A. (1991), *Oriëntatie in het diakonaat*, Zoetermeer

Personalia

Prof. dr. Herman Noordegraaf is bijzonder hoogleraar diaconaat en universitair docent diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit, Groningen/Amsterdam.

Bert (A.) Roor MA is docent diaconaat aan de Christelijke Hogeschool Ede. Hij werkt aan een proefschrift over de betekenis van diaconale leerprocessen voor de missionaire presentie van orthodoxe protestantse gemeenten in Nederland.

Drs. Hans (J.A.) de Waal is assistent in opleiding diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit en proponent in de Protestantse Kerk in Nederland. Zijn promotieonderzoek gaat over diaconaat in de context van vergrijzing.

Drs. Herman (H.H.) van Well was tot zijn pensionering diaconaal consulent van de Christelijk Gereformeerde Kerken. Hij werkt aan een proefschrift over diaconale presentie in de Tarwewijk in Rotterdam.